

Sayı : 10-11

Sene : 1979 - 1980

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ

TARİH ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

EDEBİYAT FAKÜLTESİ MATBAASI
İSTANBUL — 1981

ANADOLU SELÇUKLU DEVLETİ HANGİ TARİHTE KURULDU

Ibrahim Kafesoğlu

Malazgirt savaşının (26 Ağustos 1071) en büyük tarihi neticesi, bilindiği gibi, Anadolu'nun Türk vatanı haline gelmesidir. Bu sonuç, esir Bizans imparatoru R. Diogenes ile Türk sultanı arasında yapılan andlaşmanın yürürlüğe konamaması üzerine, Alp Arslan tarafından Anadolu'nun fethine dair verilen emrin oğlu ve halefi Sultan Melikşah (1072-1092) zamanında sistemli şekilde uygulanması sayesinde elde edilmişti. Fetihte Türkmen kuvvetlerinin büyük payı vardı ve bu kuvvetlerin başında Selçuklu hükümdar âilesinden Kutalmış oğlu Süleymanşah (ölm. 1086) bulunuyordu. Şimdi bazı araştırmacılar tarafından Süleymanşah Anadolu Selçuklu Devletinin kurucusu ve ilk sultanı olarak gösterilmekte ve devletin kuruluş tarihi olarak çeşitli yıllar (1073-1081 arasında 5 ayrı tarih) verilmektedir. Mesele hayli karışıktır; dolayısıyla ilk başkent İznik mi yoksa Konya mı idi? hususu da çözülmüş değildir.

Anadolu'da ilk Türk devletinin teşekkülü gibi fevkalâde mühim bir tarihi hâdiseyi açıklığa kavuşturabilmek için önce şimdiye kadar ileri sürülen iddiaları ve gerekçelerini sırası ile gözden geçirelim :

1 — Devletin 1073'de kurulduğu iddiası;

Bu görüşün sahibi M.A. Köymen, belirtelim ki, aynı devletin 1077 ve 1092 tarihlerinde iki defa daha kurulduğu düşüncesindedir. O, I. kuruluş'un delillerini şöyle açıklamaktadır:

«Büyük Selçuklu imparatorluğu tarihinde birinci kategoriden vassal devlet olarak 'Anadolu Selçuklu Devleti' imparatorluğa ancak Melikşah zamanında katılmıştır. Bu devletin başına getirilen prenslerin babalarının, Selçuklu âilesinin imparatorluk başında bulunan kolu ile mücadeleleri gözönünde bulundurulacak olursa, bu gecikmeyi tabii karşılamak gerekir... Nihayet halifeliğin aracılığı, hattâ ısrarı ile 1073 yılında imparator Melikşah tarafından, Anadolu'da feth edilecek ülkeler Kutalmış'ın çocuklarına tevcih edilmiştir. Bir ferman ile kurulmasına müsaade edilen Anadolu Selçuklu devletinin bir hususiyetini daima gözönünde bulundurmak lazımdır: Ferman Kutalmış-oğullarından herhangi birine değil, hepsine birden verilmiştir. Dört (veya Bizans kaynaklarına göre 5) kardeşten birisini, vassal Anadolu Selçukluları Devletinin başına geçirmek veya hep birden kolektif hâküm sürmek selâhiyetleri bizzat kardeşlere bırakılmıştır. 'Kolektif hâkimiyet sistemi' adını verdiğimiz, kardeşlerin müşterek hâkimiyet sürmelerini hedef tutan bu tevcih fermanı ile müşterek hüküm sürmelerinin veya içlerinden birini reis seçmelerinin kendilerine bırakılmasının hususî bir maksada dayanmakta olduğu ileri sürülebilir. Zira Melikşah bu mahiyette bir ferman verirken, Selçuklu soyunun iki kolu arasındaki rekabeti ve Selçuklu hânedanının başında olmak hususunda babası Kutalmış'ın takip ettiği siyaseti hatırdâ tuttuğu muhakkaktır. Reislik için kardeşler arasında bir iç mücadele çıkmaya bile bir şahsın hâkim olacağı bir devlete nisbetle 4 veya 5 kardeşin ortaklaşa hâkim olacakları bir devletin daha zayıf bulunacağı meydandadır. Yalnız ister kendi inisiyatifi ile olsun, ister kardeşlerinin rıza ve muvafakati ile olsun büyük kardeşleri Mansur'un, derecesini tâyin etmek mümkün olmamakla beraber, kardeşleri Süleymanşah, Alp-Yülük (veya İlek), Devlet (veya Dolat) üzerinde az çok üstünlük kurduğu söylenebilir.

«Anadolu'nun fethinde Kutalmış oğullarının emrinde de olsa, Artuk, Tutak, Afşin, Dilmaçoğlu, Tarank-oğlu, Davdav-oğlu gibi bey'lerin tâyin edilmeleri, Büyük Selçuklu imparatorluğu ile vassal Anadolu Selçuklu Devleti arasında kuzey-doğu Anadolu'dan batı'ya doğru Saltuk-oğulları, Mengücek-oğulları ve nihayet Dânişmend-oğulları gibi 2. kategoriden vassal devletlerin kurulmasına müsaade edilmesi, Büyük Selçuklu imparatorluğunun Kutalmış-oğullarından gelecek tehlikelere karşı aldığı diğer ihtiyat tedbirleri olarak kabul edilebilir. Bu suretle Anadolu Selçuklu devletinin ilk kuruluşu tamamlanmış oldu. Verdiğimiz izahattan anlaşılıyor ki, bu devletin tâbilik statüsü hakkında açık bilgimiz yoktur. Daha doğrusu Büyük Selçuklu imparatorluğu adına hutbe okunması, para bastırılması gibi en klasik tâbilik şartları dışında bu devlete ne gibi mükellefiyetler yükletildiğini bilmiyoruz. Eğer bu bilgisizliğimiz kaynakların yetersizliğinden ileri gelmiyorsa, Anadolu Selçuklu devletinin herşeye rağmen «asgarî tâbilik statüsü»ne tâbi tutulduğu söylenebilir»¹.

Bu açıklamalarda derhal dikkati çeken bazı gelişmeler ve mantık zorlamaları vardır. Şöyle ki,

a — Anadolu Selçuklu Devleti, Büyük Selçuklu imparatorluğu-

1 M.A. Köymen, *Selçuklu devri Türk Tarihi*, Ankara, 1963, s. 102-104.

na Sultan Melikşah (tahta çıkışı, 25 Kasım 1072) zamanında katılmış ise, demek ki, kurulduğu iddia edilen 1073 yılından önce mevcut idi. Anadolu'da «Feth edilecek ülkeler» Melikşah tarafından Kutalmış-oğullarına 1073'de tevcih edildiği ileri sürüldüğüne göre, henüz ülkesi bulunmayan bu garip «devlet» ne zaman kurulmuştu?

b — Böyle bir tevcihin yapılmasında halifenin ısrar sebebi ne idi? Ayrıca, tâ Sultan Tuğrul Bey zamanından beri dünya meselelerinden el çektilmiş olan halifeliliğin, Melikşah devrinde saltanat işlerine müdahalesi mümkün mü idi? (aş. bk.).

c — Arazi tevcihi fermanı, devlet kurma müsaadesi sayılabilir mi? Üstelik müsaade ile bir devletin kurulması keyfiyeti devlet kavramına aykırı değil midir?

d — Türklerde (bu arada Selçuklularda) «Kollektif hâkimiyet sistemi» diye bir uygulama gerçekten var mı idi? Yoksa tek hükümdarlık ve hepsi ona bağlı olmak üzere, kanat kırallıkları (élig'ler, yabgu'lar, şad'lar, islâmî devirde melik'ler) usulü mü yürürlükte idi?².

e — Doğu Anadolu'da fetih harekâtına katılmış olan Türkmen beyleri, ülkesi ve ordusu ile müstakil birer «devlet başkanı» mı idiler, yoksa büyük fetih plânı uyarınca kendilerine ayrılan yönlere, faaliyette bulunan başbuğlar mı idiler? (Bunlar, 1092'de merkezî iktidarın inhilâlinde itibaren kendi adlarını taşıyan Beylik'lerin kurucuları sayılmışlardır. Anadolu Türk Beylikleri, siyasî karaktere sahip olan eski boy teşkilâtının devamı niteliğindedir).

Kısaca, ortada bir «Anadolu Selçuklu Devleti» görülmemektedir. Hâdise, çok eski Türk fütûhat geleneği icabı³, «Bölgenin ele geçirilmesi ve idaresi» için Kutalmış-oğullarına Sultan Alp Arslan tarafından verilmiş olduğu anlaşılan bir ikta beratının, Sultan Melikşah zamanında yenilenmesi veya ilk defa bu sultan tarafından verilmesi meselesidir. Öteki Türkmen bey'leri de (Artuk, Tutak, Afşin vb...) imparatorluk başkenti İsfahan'daki «Büyük Dîvan»dan, Sultan Melikşah'ın imzası ile aldıkları izin ve tâlimat gereğince hareket eden

² Bu hususlar için tafsilen bk. İ. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ankara, 1977, s. 233-237, 307 vd.

³ Bk. İ. Kafesoğlu, «Türk fütûhat felsefesi ve Malazgirt muharebesi», *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 2, 1971, s. 1-16.

kişilerdi. Nitekim M.A. Köymen de, Kutalmış oğlu Süleyman'ın Sultan Melikşah'a bağlılığını gösteren üç hâdise tesbit etmiştir⁴. Bunlardan biri, Süleymanşah'a karşı başkaldıran kardeşi Mansur'u te'dip maksadı ile, Sultan'm, hasse kumandanlarından Porsuk'u kalabalık bir kuvvet başında Anadolu'ya göndermesidir. Neticede, Mansur'un ortadan kaldırılıp, diğer kardeşlerin -yine Melikşah'm emri ile- merkeze nakledilmesi sebebi ile, Süleymanşah tek başına Anadolu işlerini yürütme imkânını elde etmiştir.

Bu durumda, iktidar iddiacılarından arındırılmış «devlet»in iyice güç kazanmış olması gerekirdi. M.A. Köymen'e göre ise, «kollektif hükümdarlık sistemi» zedelenmiş ve dolayısıyla «devlet» inhilâl etmiş olduğundan, Sultan Melikşah yeni bir menşur ile Süleymanşah'ı Anadolu Selçuklu Devletinin başına geçirmiştir (1077) ki, bu 2. kuruluşur⁵.

Gerçekte Anadolu'da bir devletin mevcut olmadığı, buna göre de bir «kollektif hâkimiyet sistemi»nden söz edilemeyeceği, devlet reisi olduğu söylenen Süleymanşah, «ülkesinde» ordusunun ve teşkilâtının başında iken «devlet»in inhilâli bahis konusu olmayacağı için, elbette 2. bir kuruluş düşünülemez. M.A. Köymen, 1086'da Süleymanşah'ın ölümü üzerine Suriye'ye gelen ve onun oğullarını yanına alarak İran'a dönen Sultan Melikşah tarafından, İznik'te meşrû halef bırakılmadığı gerekçesi ile, 2. kuruluşun da sona erdirildiği mütaleasındadır ki, buna karşı da: Önce Süleymanşah'ın meşrû haleflerinin hayatta olan oğulları (aş. bk.) olduğunu, sonra, Süleymanşah'ın vekili Ebu'l-Kaasım'ın, Büyük Dîvan'ca, İznik'te aynı göreve devam eden kişi durumunda kaldıkça galiba zararsız sayıldığını, fakat o, haddini aşınca, cezalandırıldığını hatırlatmakta fayda vardır.

Nihayet M.A. Köymen, Anadolu Selçuklu Devleti'nin 1092'de artık «son defa ve katî olarak» kurulduğunu ifade etmektedir⁶.

2 — Devletin 1075'de kurulduğu iddiası (aş. bk.):

4 M.A. Köymen, *Ayn. esr.*, s. 104 vd.

5 M.A. Köymen, *Ayn. esr.*, s. 106 (2. kuruluş tarihi, 1077 değil, 1078, belki de 1079 gösterilmeli idi, zira ilgili hadise daha sonra, vukubulmuştur, bk. aş.).

6 M.A. Köymen, *Ayn. esr.*, s. 109-110.

3 — Devletin 1077'de kurulduğu iddiası :

Bu görüşte olan M. Halil Yınanç, kuruluşu Kutalmış-oğlu Mansur vak'asına bağlamakta ve tarihî kaynaklar tarafından desteklenmediği kanaatı ile durumu şöyle ortaya koymaktadır :

«... Rumeli'de isyan ederek kendini Bizans imparatoru ilân eden N. Bryennos ile mücadele etmek için [İmparator Botaniates] Anadolu'daki Türk prenslerinden yardım istemek mecburiyetinde kaldı. O sırada karargâhlarını Kütahta şehri civarında tesis etmiş olan Mansur ile Süleyman kardeşler imparatora yardımında bulunmak üzere İstanbul şehrinin karşısına kadar geldiler... Bunlar Anadolu kıt'asına artık kendi ülkeleri nazarı ile bakmağa başlamışlardı. Arap müverrihleri Mansur ile Süleyman kardeşlerin biraz sonra aralarının bozulduğundan bahsederler. Hakikaten Anadolu hâkimiyetini paylaşamayan bu iki kardeşin arası şiddetle açılmıştı. Süleyman, kardeşinin isyana hazırlanmış olduğunu metbuu olan Büyük Sultan Melikşah'a bildirmiş ve o da o esnada İstanbul sarayında misafir olarak kalmakta olan Mansur'un öldürülmesi için imparatora bir elçi göndermişti... Mansur tekrar İstanbul'dan Anadolu'ya dönerek kardeşi ile mücadele ve muharebeye başlamıştı. Süleyman'ın yeniden müracaatı üzerine Büyük Sultan Melikşah güzide generallerinden biri olan Emîr Porsuk'un kumandasında Anadolu'ya bir ordu göndermişti. Bu ordu Süleyman'ın kuvvetleri ile birleşti; muharebeye tutuştu. Malatya'lı Ebü'l-Ferec'in süryani vakayi-nâmesine nazaran Porsuk, Mansur ile muharebeye son vermek için [teklif ettiği] mübareze esnasında, Porsuk'un hilesi sayesinde Mansur telef oldu. Bunu müteakip bütün Anadolu'nun hâkimiyeti büyük hükümdar Melikşah'a sadık kalan ve onun tarafından sevilen Süleyman'a kalmış ve bu kıt'anın hükümdarlık menşuru ona gönderilmişti... Selçuklu prensleri ile diğer Türk beylerine -güya hâkimiyetlerini meşrû kılabilmek için- hil'at göndermekte ve unvan vermekte olan Bağdat Abbasi halifesi de kutalmış-oğlu Süleyman'a saltanat menşuru göndermiş, sancak ve hil'atler yollamış ve ona Sultan unvanı ile hitap etmişti. Sultan-ı a'zam (en büyük Sultan) unvanı ile hitap edilen Melikşah'ın zamanında, böylece, sultan unvanının Anadolu vâli-i umûmisi olan Süleyman'a tevcih edilmiş olması dikkate şâyandır. Yalnız, Büyük Sultan Melikşah'ın Büyük Divan'ı, Süleyman'ın unvanını ancak «Melik» yâni kiral olarak tanıyordu (1077)... Anadolu'nun ve Türkiye'nin ilk sultanı olan bu padişah'ın... evvelâ Konya şehrini payitaht yaptığı anlaşılmaktadır».

Memleketimizde en eski ve en yaygın olan bu görüş⁸, bir yandan

⁷ Bk. Mükrimin H. Yınanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular devri, Anadolu'nun fethi*, İstanbul, 1944, s. 105-107.

⁸ Meselâ, Halil Edhem, *Düvel-i İslâmiyye*, İstanbul, 1927, s. 210 : «Anadolu Selçukluları, ki bunlara Rum Selçukluları ve Konya Selçukluları dahi derler, Kutalmış b. İsrail Arslan b. Selçuk'tan inerler. Bu hânedanın müessisi olan Süleyman-ı evvel 470 h. (1077) de câlis olmuştur».

fetih ve başkent oluş tarihleri iyi bilinmiyen Konya ile ilgili bulunduğu gibi⁹; diğer taraftan, Mansur'un ortadan kaldırılarak Süleyman'a «sultan»lık verilmiş tarihi diye ileri sürülen 1077 yılı da hâdiselere uygun düşmemektedir. Zira, Balkan'larda N. Bryennios isyanı üzerine Anadolu'daki Selçuklu şehzadelerine müracaat eden imparator N. Botaniates Bizans tahtına, 1078 baharında (3 Nisan) çıkmıştır, ki buna göre, Mansur hâdisesinin daha sonra cereyan etmiş (1078 ortaları) olması¹⁰, 1077 senesi iddiasının kuvvetli gerekçesini cerh edecek mahiyettedir. Ayrıca Mansur-Süleymanşah mücadelesinin Anadolu'da müstakil bir devlet ortaya çıkaracak ölçüde önem taşıdığı hususu da izah edilememiştir. Fakat şu anda bizi ilgilendiren nokta, Süleymanşah'ın «Sultan» unvanını alıp almadığı veya herhangi bir yol ile kendisini Sultan ilân edip etmediğidir. Süryani Mihael'deki tutarsız bir habere (aş. bk.) dayanarak Süleymanşah'ın sultan olduğunu bildiren M.H. Ymanç, diğer taraftan, onun Büyük Divan'ca ancak «Melik» sayıldığını söylerken de haklı görünüyor. Ancak aynı kişinin, hem «melik» hem «sultan» olarak tanınması, -bu iki unvan arasında mevcut büyük fark mâlum iken- nasıl mümkün olurdu? Nihayet, Melikşah devrinde saltanat makamının rıza ve mu-

9 M.H. Ymanç'a göre (*Anadolunun fethi*, s. 109) Konya 1077'de Süleymanşah tarafından alınmış ve başkent yapılmıştır. O. Turan'a göre (*Selçuklular tarihi ve Türk-İslâm medeniyeti*, Ankara, 1965, s. 117), ilk defa 1069'da (aynı müellifin diğer kitabı: *Selçuklular zamanında Türkiye*, 1971, s. 54 vd. ise 1068'de) Türklerin eline geçmiş olan Konya «diğer şehirler gibi, Bizanslılar tarafından istirdat edilmiştir. Türkiye Selçuklular Devleti, 1075 yılında fethedilen İznik'te kurulmuştur.» (O. Turan, *Selçuklular zamanında Türkiye*, s. 55). Anadolu Selçuklu Devletinin ilk kuruluşunu 1073'e koyan M.A. Köymen devletin başkentinden bahsetmemekte, ancak «2. kuruluş» da, 1084'lere doğru, başkentini İznik olduğunu söylemektedir. (*Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 109). İlk başkentini neresi olduğu hususu yabancı araştırmacılarca da kesinlikle öne sürülmüyor. Meselâ, A.A. Vasiliev (*Bizans imparatorluğu tarihi*, /Türk. terc./ I, 1943, s. 452 vd.), Rum yahut Anadolu sultanlığının Süleyman tarafından Konya'da kurulduğu kanaatini belirtirken, J. Laurant (aş. bk.), Bizans kaynaklarına dayanarak, ilk başkentini İznik olduğunu söyler. Cl. Cahen'e göre (*Pre-Ottoman Turkey*, 1968, s. 71, 76) Konya, 1068'de Afşin tarafından sadece yağmalanmıştır; 1080'lerden itibaren Süleyman'ın başkenti olarak İznik görünmektedir.

10 Bk. N. Bryennios, /Fr. terc./ Byzantion, XXV-XXVII, 1957, s. 902; Barhebraeus, /türk. terc./ Ebul-Farac Tarihi I, 1946, s. 328 vd.; M.H. Ymanç, *ayn. esr.* s. 106; İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah devrinde Büyük Selçuklu imparatorluğu*, 1953, s. 72; Cl. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, London, 1968, s. 75.

vafakati dışında halife kendiliğinden herhangi bir unvan tevcih edebilir mi idi? (bk. aş.).

4 — Devletin 1080'de kurulduğunu ileri süren Z.V. Togan, hiç bir tarihî delil göstermeksizin : «*Türkmencilik bayrağı altında ölen Kutlamış'ın oğulları... 1080'de İznik'i alarak bu şehri kendisine paytaht eden Kutlamış oğlu Süleyman*» dedikten sonra, devamla, «*Süleyman tek mil Anadolu'yu Türkmen beyleri arasında taksim ederek, idare etti*» iddiasında da bulunmuştur¹¹. Fakat, onun asıl ortaya attığı ve kendisinden sonra gelen araştırmacı neslin (O. Turan, M.A. Köymen) zihnini alt-üst eden ağır mesele, Büyük Selçuklu tarihinde «Türkmencilik» cereyanı faraziyesidir. Z.V. Togan'a göre «*Tuğrul Bey Türkmenlerce, şüphe yok, ancak Kuş Beği idi. Hayatının sonuna kadar o, bu lakabı taşıdığı hâlde, İslâm memleketinin usulüne istinaden kendisini müslüman teb'aya tanıttı ve o nisbette Türkmenlerce bir mütegalibe kesildi... Alp Arslan ise Yabgu lakabını lağv ve [Büyük Yabgu unvanını taşıyan] Musa Yabgu'yu azl ettiğini ilân etti... Alp Arslan'ın kalabalık ordusu yabancılardan toplanmış bir derme müslüman ordusu idi. Türkmenler hep meşru yabgu, inall'ların, onların oğulları etrafında toplanıyorlardı... Selçukluların en büyük sultanı Melikşah, Türk devlet ananelerinin en mühim cihetlerine veda etmişti... [Onların] bu gibi hareketleri yüzünden Türkmenler Büyük İran Selçukîlerini hiç beğenmemişlerdi... Rey'de Türkmencilik bayrağı altında ölen Kutlamış'ın oğulları Bizans hududundaki oymakların çok sevdikleri reisleri olmuşlardır»¹².*

Bu beyanlar karşısında uzun tartışmalara ihtiyaç duymadan sadece, şu soruların ikna edici cevaplarını aramak yeterlidir sanırız :

a — Yalnız Selçuklu çağında değil, bütün Türk tarihinde siyasi vasıfta bir «Kuş Beyliği» müessesesi mevcut olmuş mudur? Tuğrul kelimesi, hele Türk-bozkır kültürü çerçevesinde, özel ad olarak kullanılamaz mı?

b — Dandânanakan savaşından sonraki ilk toy'da (kurultay'da)

11 Z.V. Togan, *Umumî Türk tarihine giriş*, İstanbul, 1946, s. 186.

12 Z.V. Togan, *ayn. esr.*, s. 185 vd.

Selçuklu devletinin başına ittifakla seçildiği bilinen ve siyasî zekâsı yanında âdil, dindar ve saygılı şahsiyeti tarihen sabit bir sultan olan Tuğrul Bey'in iktidarı zorla ele geçirmiş ve kendi soydaşlarına karşı bir mütegalibe (zorba) kişi olarak tanıtılması ne derecede gerçeğe uygun ve insafî bir davranıştır?

c — Büyük Selçuklu imparatorluğu hükümdar âilesini «gayri meşru» gibi gösterirken gerekli tarihî belgeleri ortaya koymak lâzım gelmez mi idi?

ç — Alp Arslan'ın ordusu bir «müslüman ordusu» idi, fakat sadece «derme» yabancılardan ibaret değildi. Gulâman-ı Saray (aş. yk. 4000 kişi) dahil, mevcudu 50 000'i bulan Selçuklu hasse ordusu büyük çoğunlukla Türklerden gelmemiş mi idi? (Nitekim bu saray kumandanlarından en büyüklerinin hemen hepsi Türk idi : Sav-tegin, Ak-sungur, Kül-sarıg, Altuntak, Sungurca, Porsuk, Bozan vb...).

d — «1080'de İznik'i alarak başkent yapan, müstakil» Süleyman'ın Anadolu'yu Türkmen bey'leri arasında paylaştığı hangi vesikaya dayanıyordu? O devrin, adları herkesce bilinen Türkmen beyleri, çok önceden beri, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde görev yapmakta değiller mi idi?

Z.V. Togan'ın bilhassa Selçuklu hükümdar âilesi ile Türkmenler arasında ve Çağrı Bey kolu ile Arslan Yabgu evlâtları arasında varlığını ile sürdürdüğü «düşmanlık» görüşü¹³, memleketimizde Selçuklu sahasında geniş araştırmaları ile tanınmış iki tarihçimizin, Anadolu Selçuklu devleti'nin kuruluşu ve Süleymanşah'ın «sultanlığı» konusundaki açıklama ve yorumlarına yön verecek ölçüde bir ehemmiyet kazanmıştır. Nitekim : «Devlet, kuruluşundan sonra göçebelikten çıkararak yerleşik medeniyeti temsil eden bir siyasî te-

13 Daha evvel W. Barthold, İran'da iktidara gelen Selçuklu sultanlarının, geniş imparatorlukta yer alan türlü soy ve dilden müslüman kitleler karşısında kendilerini artık Türkmen beyi değil, birer «İslâm Sultanı» olarak hissetmeğe başladıkları ve hizmetlerini o yönde değerlendirdikleri üzerinde durmuş (bk. *Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler*, İst. 1927, s. 95-100), bu sebeple de «Türkmen» zümresinin bir dereceye kadar ihmale uğradığını (bk. İ. A. mad. *Selçuklular*, III, 8) hatırlatmış ise de, soydaşlar ve aynı âile mensupları arasında uzlaşmaz bir ihtilâfın mevcudiyetinden bahsetmemiştir.

şekkül hâline gelmese idi, şüphesiz, «Türkmenler meselesi» diye bir mesele ortaya çıkmayacaktı» tarzında söze başlayan M.A. Köymen «Şu hâlde Türkmenleri devletin kuruluşunda rol alanlar ve almayanlar şeklinde bir tasnife tâbi tutmak zaruridir» diyerek «ayrılığı» izah için uzun yorumlara girmiş¹⁴, O. Turan ise, aynı temel üzerine kurduğu «Yabgu'lu Türkmenler» ve «âilevî husumet» faraziyelerini, Anadolu Selçuklu devletinin «istiklâl»ine dayanarak yapmıştır (aş. bk.)¹⁵.

5 — Devletin 1081'de kurulduğu iddiası :

Anadolu Selçuklu tarihinin ilk devresi ile ilgili ciddi araştırmasını 1913'de yayınlayan Fransız orientalisti J. Laurent, hâdiselere çağdaş, çok yakın veya yakın, Doğulu ve Bizans'lı müelliflerin (M. Attaleiates, A. Komnena, N. Bryennios, İ. Zonaras, İ. Skylitzes, Barhebraeus/Abul-Farac vb.), Anadolu Selçuklu devletinin başlangıcına dair verdikleri haberlerin çelişkili taraflarını gösterdikten sonra, Süleyman'ın, sultan unvanını taşıması bakımından 1080 senesinin «erkence» bir tarih sayılması gerektiğini, o sırada «belki de Anadolu'ya yayılmış bütün Türk kuvvetlerine fiilen kumanda etmek hakkını kesinlikle» almış olabileceğini, fakat 1081'de artık «metbûu olan İran Sultanı'nın otoritesini tanımaz bir istiklâl iddiacısı» durumunda bulunduğunu yazmakta idi¹⁶. Aynı araştırmacı daha sonraki bir makalesinde ise, yukarıdaki tereddütleri tekrarlamakla birlikte, Bizans imparatoru ile Drakon-çayı anlaşması (1081)'ni yapan Süleyman'ın Anadolu'da işgali altındaki toprakların hükümdarı olarak artık Sultan Melikşah'ı da dinlemediğini ve Bağdad'ın muvafakatı olmaksızın «Sultan» unvanını almasının mümkün olduğunu ileri sürerek, yine de pek açık olmayan şu hükme varmıştır : «O, sultan unvanını taşıyın veya taşımasın, 1081'de başkenti İznik şehri olan Rum (Selçuklu) Sultanlığı mevcuttu ve ilk hükümdar Selçuklu Süleyman'dı»¹⁷.

6 — Şimdi devletin 1075 tarihinde kurulduğu hakkındaki iddi-

14 M.A. Köymen, *ayn' esr.* s. 158-162.

15 Cl. Cahen (bk. *Pre-Ottoman Turkey*, s. 74) bile aynı iz üzerindedir.

16 J. Laurent, *Byzance et les Turcs seldjoudides dans l'Asie occidentale jusqu'en 1081*, Paris, 1913, s. 8 (ve n. 1), 11 (ve n. 4), 96 n. 1, 100 (ve n. 2), 101.

17 J. Laurent, *Byzance et les origines du Sultanat de Roum*, Mélange Ch. Diehl, I, Paris, 1930, s. 177-182.

aya gelebiliriz. İlk defa O. Turan tarafından beyan ve müdafaa edilen bu görüş, konu bakımından son söz niteliğini taşıdığı için üzerinde ayrıntılı şekilde durmak mecburiyeti hasıl olmuştur. Önce onun delillerini ve gerekçelerini nakledelim :

«Süleymanşah (1075-1086) Selçuk'un oğlu Arslan Yabgu'nun torunu ve Kutalmış'ın oğlu olup, Türkiye Selçuklu devletinin kurucusu ve ilk sultanıdır... Bazı kaynaklar Süleyman'ın Alp Arslan tarafından Anadolu'nun fethine memur edildiğini ve hattâ ona ikta olarak ayrılan bu ülkede hükümdarlık hakkının da bahşedilmiş olduğunu yazarlarsa da, bunun tarihi gerçekte hiçbir münasebeti yoktur. Bu müellifler arasında Süryani Mihael daha ileri giderek, Süleyman'ın oğulları ile birlikte Malazgirt muharebesinde büyük hizmet yaptığını ve zaferden sonra Alp Arslan'ın Kapadokya ve Pont ülkelerini fetheden Süleyman'a Anadolu'da saltanat sürmek selâhiyetini tanıdığını söyler. [Halbuki] Alp Arslan'ın karşısına iddialı ve kuvvetli bir şekilde çıkan Kutalmış oğullarını Anadolu'nun fethine ve hükümdarlığına tâyin etmesi imkânsız idi. Alp Arslan zamanında Anadolu'da gaza yapan bir çok Türkmen beyi ve kumandanı hakkında çağdaş kaynaklar bilgi verdikleri hâlde, daha mühim şahsiyet olan Selçukun torunlarına dair bir kayda rastlanmaması sebebi de budur.

«Süleyman ve kardeşlerinin Alp Arslan zamanında Anadolu'da ve Suriye'de bulunmadıkları hususunda en sağlam delil de Kutalmış, Kavurt ve El-basan'ın isyanlarından sonra, onlara mensup bulunan Yabgu'lu (Yâvgyıya) adlı Türkmen kütlelerinin Anadolu ve Suriye'ye kaçtıkları ve bunlardan bir kısmının 1070 (462) de Atsız ve diğer Oğuz beyleri idaresinde fetihlere girip Filistin'de bir Türkmen beyliği kurarken başa geçecek Selçuklu şehzadesi bulamamış olmasıdır. Filhakika bu Türkmen beylerinden biri olan Şökli ancak 1074 (467) de Sultan Melikşah'a itaatini bildiren Atsız'a karşı harekete geçerken Kutalmış oğullarından birini davet edebilmiş ve kendisine Selçuklu hanedanına mensubiyeti dolayısıyla, itaatte bulunacağını bildirmişti...

«Zaten mühim kaynakların, Kutalmış oğullarının Melikşah zamanında Anadolu'ya geldiklerine dair ifadeleri de bunu teyit eder. Bununla beraber Melikşah'ın Süleyman ve kardeşlerini Anadolu'yu idareye ve bu ülkede bağımsız kalan Türkmenleri disipline almağa memur ettiğine dair ifadeleri de hakikate aykırıdır... Alp Arslan'ın ölümü üzerine çıkan saltanat mücadelesinde Süleyman ve kardeşlerinin fırsat bulup Anadolu'ya geldikleri veya Melikşah'ın onları serbest bıraktığı anlaşılıyor. İbn'ül-Ezrak : «Melik Süleyman, Melikşah nezdinden gelip Malatya, Kayseri, Aksaray, Konya, Sivas'ı ve bütün Rum'u fethedip oralara hâkim oldu» ifadesini kullanırken bu gelişin bir tâyin şeklinde olduğuna dair bir işarete bulunmaz... Buna mukabil çağdaş Bizans tarihçileri ve Ebu'l-Ferec Barhebraeus, Süleyman ve kardeşlerinin isyân halinde kaçarak Anadolu'ya sığındıklarına dair kayıt vermekle durumu daha sarîh bir şekilde aksettirmişlerdir.

«Kutalmış oğullarının tarih sahnesine çıkışları hakkında en mevsuk mâ-

lûmatın (hâdiselere çağdaş tarihçi Gars'ün-Nime'den naklen) Sıbt İbn'ül-Cevzi'de verildiği şüphesizdir. Sıbt'a göre, Suriye'ye kaçan Yabgulu'lar (Yâvgiyya), Filistin'de Atsız idaresinde bir Türkmen beyliği kurduktan sonra, 1073 haziranında hutbeyi Melikşah ve Abbasiler namına okutup bu havaliyi şii Fâtîmîlerden kurtarmışlar ve Selçuklu Sultanı'na bağlanmışlardı. Fakat aynı Yabgulu'ların diğer bir beyi olan Şökli 1074 sonlarında (Rebi I, 467) Akkâ'yı Mısırlılardan alınca Atsız ile bozuşmuş ve ona mağlup olmuştur. Bunun üzerinedir ki, Şökli, «babasının ölümünden sonra Rum'da Yabgulu'larla birlikte gaza yapan Kutalmış oğluna mektup yazmış ve onu Suriye'ye dâvet edip kendisine iltihak edeceğini bildirmiştir : «Sen Selçuklulardan ve hükümdar hânedanındansın, sana itaat edip... Atsız hükümdar soyundan olmadığı için ona tâbi olmağa razı değiliz...» demekte ve Mısır'dan mal ve yardım vaadi aldığını anlatmaktadır. Bu dâvet üzerine Kutalmış oğlu ile Şökli birleşerek Taberiye'ye gittiler ve orada Mısır halifesine itaatlerini ilân ettiler. Fakat Kudüs'den hareket eden ve Melikşah'tan 3,000 kişilik yardım kuvveti alan Atsız onları mağlup etti. Şökli ile oğlunu öldürdü, Kutalmış oğlunu, küçük kardeşini ve amcası (Resûl Tegin) nın oğlunu esir aldı...

«Kutalmış-oğullarından biri, Atsız'a ve dolayısıyla Melikşah'a karşı Filistin'de Mısır şii'leri ile anlaşarak bu teşebbüse girişirken, diğer kardeş (Süleyman) da Kasım 1074 (Rebi I, 467) de Mirdasî emiri Mahmud'un ölümü üzerine Haleb'i muhasara ediyordu. Haleb'de Nasr (Mahmud'un oğlu), Kutalmış oğluna haber gönderdi : «Ben Sultan'ın nâibiyim, sen de ona itaat ediyorsun. Buradan uzaklaş!» Bunun üzerine Haleb'den Selemiye'ye çekilen Kutalmış oğlu, Atsız'dan kardeşinin serbest bırakılmasını istedi. Fakat Atsız bu hususta Sultana yazdığını, gelecek cevaba göre hareket edeceğini bildirdi ve bir az sonra da Süleyman'ın kardeşlerini Melikşah'a gönderdi.

«Sıbt, ayrı bir yerde «Sultan'm amcazadesi olan Kutalmış oğlu Süleyman, Suriye'ye inen Yabgulu Türkmenlerinden olup, Anadolu hükümdarlarının ceâdididir... son olarak Antakya'yı fethetti» demektedir.... Durum, Süleyman ve kardeşlerinin Alp Arslan veya Melikşah tarafından Anadolu'nun fethi ve idaresine gönderildiğine ve kendilerine ikta edilen bu ülkede hüküm sürme hakkının bahşolunduğuna dair muahhar kaynakların yanıldığını, ifadelerinin mübhem ve mütenakız bulunduğunu göstermektedir...»¹⁸.

O. Turan devam ediyor :

«Alp Arslan zamanında Suriye'ye kaçmış bulunan Yabgulu Oğuzların At-

18 Bk. O. Turan, *Selçuklular zamanında Türkiye*, İst. 1971, s. 45-50. O. Turan, daha önce yayınladığı «*Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ankara, 1965, adlı eserinde (s. 198-202) biraz kısa olarak aynı şeyleri müdafaa etmişti. (Bu eserin tenkidi: *Tarih Dergisi*, sayı 20, 1965, s. 171-188). O. Turan'ın İslâm Ansiklopedisinde çıkan maddesi (*Süleymanşah I*, İ.A. cüz 112, 1967), son kitabındaki Süleymanşah ile ilgili bölümlerin tamamen aynıdır.

sız idaresine ve Melikşah'a itaat etmeleri ve onlara karşı Şokli'nin kutalmış oğullarını dâveti üzerine girişilen mücadelede sonuncuların mağlup olması Süleymanşah ile kardeşi Mansur'un kendileri için daha müsait bir hâle gelen Anadolu'ya geçmelerine sebep oldu. Gerçekten Artuk Bey'in İran'a dönmesi onların şansını artırıyordu.. Bundan başka Anadolu'ya gelen bu Türkmenlerin mühim bir kısmı da Alp Arslan'a ve Melikşah'a karşı isyan eden Kutalmış, El-basan ve Kavurt'a mensup «Yabgulu'lar» olup, bunlar devamlı bir şekilde Rum'a (Anadolu'ya) göçüyorlardı. Alp Arslan tarafından El-basan'ı tâkiye gönderilen ve onu, sığındığı Bizans imparatorundan teslim almak istiyen Afşin de imparatora «Aramızda dostluk olduğundan memleketinize dokunmam. Hâlbuki bu Yabgulu'lar (Yâvgiyya) sultanın düşmanıdır. Sizin ülkelerinizi de yağma ve tahrip ettiler, bu sebeple onu teslim etmeniz gerekir» diye ihtarda bulunmuştu ki, bu durum, Anadolu'ya göçen Türkmenlerin Kutalmış-oğullarını nasıl beklediklerini göstermektedir. İşte Süleyman ve Mansur'u Anadolu'ya çeken sebepler bunlardı.»

«Suriye müellifleri 'Kutalmış oğlu Süleyman 467 (1075) senesinde İznik ve havalisini fethetti» ifadesi ile bu fetih ve tarihini tesbit edip «Anonim Selçukname»yi teyit etmişlerdir... Bu suretle, Arap kaynağının (El-Azîmî) açık ifadesine göre, İznik'in fethi ve Türkiye Selçukluları devletinin kuruluşu 1075 yılında vukubulmuştur. Süleyman'ın İznik'ten önce Konya'yı payitaht yaptığını dair görüşler yanlış tahminlere dayanıyordu.

«Melikşah 1078'de kardeşi Tutuş'u Suriye'ye gönderir, Atsız idaresinde teşkilâtlanan Yabgulu'ları itaate alırken, büyük kumandanlardan Porsuk'u da Anadolu'ya memur ederek Süleyman ve diğer Kutalmış-oğullarını da bertaraf etmek istiyordu... Neticede Porsuk İstanbul'a sığınmış olan Mansur'u imparator Botaniates'ten istedi. [Mansur Anadolu'ya geçti]... Nihayet aralarında çıkan savaşta Porsuk, Mansur'u bir hile ile öldürüp keyfiyeti Sultana bildirdi. Türkmenler de Kutalmış'ın diğer oğlu Süleyman'a iltihak etti. Kaynaklarımızdaki vuzuhsuzluğa rağmen Porsuk'un Kutalmış-oğullarına karşı gönderildiği, bu esnada onlar Bizans imparatoru ile müttefik oldukları cihetle seferin Rumlara karşı olan akisleri de yerinde olduğu şüphesizdir... Durumu ters mânada anlayan bazı modern tarihçiler Süleyman ile kardeşi Mansur arasında bir savaş olduğunu, Süleyman'ın yardım istemesi üzerine Melikşah'ın Porsuk'u Anadolu'ya gönderdiğini, Mansur'un öldürülmesinden sonra Anadolu hâkimiyetinin Süleyman'a verildiğini sanmaktadırlar. Melikşah'ın, Süleyman'ın ölümünden sonra oğullarını İran'a götürerek «İznik tahtını» boş bırakması âilevi husumetin devamını gösterir... Mansur'un öldürülmesine rağmen Süleyman'ın bu tarihten sonra daha da kuvvetlenmesi, Porsuk'un bu tenkil işinde fazla birşey elde edemediğini ifade eder. Sadr'üd-din el-Hüseynî'nin Porsuk'un Rumları mağlup etmesinden sonra Melikşah'ın «Konya, Aksaray, Kayseri ve bütün Rum beldelerini Kutalmış oğlu Melik Rükneddin Süleyman'a bıraktı» ifadesi de Sultanın Anadolu'da bir filli durumu bir müddet için kabul ettiği mânasına gelmektedir. Süleyman ile Mansur'un hiç olmazsa bu sırada yeni Bizans imparatoru ile müttefik bulduklarında asla bir şüphe yoktur. Süleyman, Porsuk'a (Melikşah'a) karşı Bizanslılarla ittifak hâlinde bulunarak

onu muvaffakiyetsizliğe uğratıp çekilmeğe mecbur etti ve bu sayede Melikşah'a karşı istiklâlini korudu...»¹⁹.

Buraya kadar ileri sürülen iddia ve yorumları 3 ana noktada toplamak mümkündür sanırız :

a — Büyük Selçuklu imparatorluğunda iktidarı elinde tutan hânedan üyeleri ile Arslan Yabgu'nun oğlu ve torunları (Kutalmış-oğulları) arasında «âlevî husumet» vardır ki, bu, 1075'de devlet kuran Süleymanşah'ın siyasi faaliyetlerine yön ve mâna vermiştir.

b — İmparatorluğun batı bölgelerinde yeralan Türkmen kütleleri, sultanlardan kaçarak tercihen Kutalmış oğullarının hizmetine girmişlerdir ki, bu durum Kutalmış-oğullarının meşrû hükümdarlar kabul edildiğini göstermekte ve Süleymanşah'm istiklâl eğilimi bakımından bir itici kuvvet vasfını taşımaktadır.

c — Selçuklu tarihinin bu devresinde «Yabgulu Türkmenleri» kütlelerinin görülmesi bu açıklamaların kesin delilini teşkil etmektedir.

Şimdi meseleyi daha geniş bir çerçeve içinde ele alarak, hâdiseleri gerçeğe en yakın şekilde değerlendirmeye çalışalım :

a — Önce belirtelim ki, hükümdar âilesi mensupları arasında iktidar mücadeleleri, Selçuklu çağında ortaya çıkmış hâdiselerden olmayıp, tâ Asya Hunlarından beri, Türk tarihinin her devresinde ve hemen her Türk siyasi kuruluşunda görülmüştür ve başta gelen sebep de Türk devletinde veraset usulüdür. Bilindiği üzere, Türklerde şehzadelerden en büyüğü veya en küçüğü gelecekte tahtın sahibidir vb. gibi bir kaide yürürlükte olmamıştır. Fakat, «Karizmatik» hükümlerlik anlayışı icabı, veliahdliğin de karizmatik bir muhteva kazandığı eski Türk devletinde hükümdar âilesinden her prensin devletin başına geçme hakkına sahip bulunduğu düşüncesi daima geçerliliğini korumuştur. Ancak bu hak, hükümdar olmağa kalkan her şehzadeye veya aynı mücadeleye girişen şehzadelere müşterek olarak değil, dâvacılar arasında en liyakatlısına tanınyordu (Idoneitas prensibi). Saltanata hak iddia edenler kendi güç-

19 O. Turan, *Selçuklular zamanında Türkiye*, s. 53-61.

lerini ortaya koyarak, milleti, devleti idare etmeğe lâyık ve muktedir olduklarını isbat etmeli idiler. Kavgaların sonucunda duruma hâkim olan şehzade, iktidar dizginlerini sağlam ve dengeli şekilde elinde tutabileceğini belirlemiş bir kişi sıfatı ile, hükmetme yetkisinin asıl sahibi kabûl edilir ve millet onun buyruğuna girerdi²⁰. Bu prensip, İslâm çevresinde kurulmuş olmasına rağmen -diğer birçok Türk gelenekleri gibi- Selçuklu imparatorluğunda da devam ediyordu. Burada gözden kaçırılmaması gereken cihet, Selçuklu taht mücadelesinin, yalnız Arslan Yabgu kolu mensupları tarafından verilmediği, fakat kendisinde hükümdarlık gücü gören bütün şehzadelerin (İbrahim Yinal, Er-sığun/Erisiği = Er-basgan = El-basan/, Alp Arslan, Musa Yabgu, Kavurt, Tekiş, Kutalmış) aynı teşebbüse giriştikleridir. Bunlardan yalnız Kutalmış (Süleymanşah'ın babası), Arslan Yabgu'nun oğlu idi. Ötekilerin hepsi âilenin diğer kollarından olup²¹, kendi özkardeşleri olan sultanlara başkaldıranlardı. Demek ki, hânedanın iktidardaki üyeleri ile Arslan Yabgu nesli (Kutalmış-oğulları) arasında taht kavgası'nın geliştirdiği hususî bir «âilevî husumet» söz konusu değildi.

Saltanat mücadelesine giren Selçuklu prenslerinin elbette kendilerini destekleyen askerî kuvvetleri vardı ve onların yardımı ile iktidara ulaşmak istiyorlardı. Ancak sultanların emrindeki, kısmen yabancılardan kurulu hasse ordusuna karşılık, şehzadelerin kontrollerindeki birliklerin hemen tamamını Türkmenler meydana getiriyordu. Çağrı Bey'in yanında Belh bölgesinde çarpışanlar, Musa Yabgu'ya bağlı olarak Sîstan ve havalisini ele geçirmeğe çalışanlar, İbrahim Yinal, Kutalmış, Resûl-Tegin, Yakutî kumandasında batıda Bizans sınırlarında, Elcezirede, Azerbaycan'da savaş verenler hep aynı soyun insanları, yâni Türkmenlerdi. Bunlar sultan'dan (gerçekte Büyük Dîvan = merkezî hükûmet'ten) aldıkları emre göre, kendi başbuğlarının idaresinde ve umumî fütûhat plânı gereklerine uygun bir faaliyet bütünlüğü içinde, zaman zaman yer değiştiren, bölgeden bölgeye sevkedilen kuvvetlerdi. Merkezin tâlimatı

20 Türk devletinde hükümdarlık, veraset meselesi ile, çifte kiralık gibi 2'li veya daha fazla hükümdarlık «kollektif sistem»lerin mevcut olmadığı hak. bk. İ. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ankara, 1977, s. 220-228, 233-237.

21 Tafsilen bk. İ. Kafesoğlu, *Selçuk'un oğulları ve torunları*, TM, XIII, 1958, s. 117-130.

her yerde kendilerine yetişirdi. Daha önce de, üç Selçuklu liderinin (Çağrı, Tuğrul, Musa) emirlerinde, birbirinden müstakil gruplar gibi görünen aynı Türkmen kütelleri Dandânanakan savaşının arefesinde tam bir ahenk kurarak tek bir güç hâlinde birleşmişler; zaferden sonra, Tuğrul Bey'in Selçuklu sultanı ilân edilmesi münasebeti ile Merv'de toplanan büyük Toy (kurultay) kararları uyarınca, zapt edilecek memleketlere hükümdar âilesi mensupları tayin edilirken (doğu bölgelerine Çağrı Bey, güney bölgelerine Musa Yabgu, batı bölgelerine Tuğrul Bey)²² aynı Türkmenler, emirlerine verildikleri prenslerin bölgelerine doğru bir kere daha yayılmağa başlamışlardı. Bu arada batı memleketleri kendine ayrılan Sultan Tuğrul Bey'e bağlanmış gruplar da, onun yüksek komutası altındaki İbrahim Yınal, Kutalmış, Yâkutî'nin sevk ve idaresinde Cibâl, Irak-ı Arab, Azerbaycan havalisinde faaliyete geçmişlerdi. Yeni devletin vurucu gücü niteliğindeki Türkmen kütellerinin ne sultanlara, ne de birbirlerine karşı düşmanlık beslemelerine sebep yoktu²³. Bazı kaynaklardan geçen «Sultandan kaçanlar»²⁴dan kasıt, daha ziyade, bazı Türkmen gruplarını maiyetlerine alan isyancı şehzadelerdi. Zira taht iddiacıları, sultanlar tarafından inatla takip edilirdiler. Yalnız onlar değil, doğrudan doğruya kendi boylarının başında fetihlere katılan Türkmen bey'leri de merkezî hükümetin kontrolü altında idiler. Suriye ve Filistin taraflarında savaşlar veren Türkmen beyi Atsız, sultanın tâbii olduğu gibi (Mısır Fâtimî'leri ile anlaşarak Selçuklu devlet politikasına karşı bir yola giren diğer Türkmen beyi Şökli ile Kutalmışoğlunu /Mansur?/ cezalandırmıştı), Anadolu'da, Bahreyn'de ve imparatorluğun doğusunda büyük hizmetler görmüş olan, fakat Süleymanşah ile geçinemediği sezilen ünlü Türkmen beyi Artuk Bey de Melikşah'ın fermanı ile âdeta bir sınırdan ötekine taşın-

22 Bk. *Tarih-i Beyhaki*, neşr. Gani-Fayyâz, Tahran, 1324 hş. s. 628; *Zubda't un-Nusra* (Türk. terc., *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*), İst. 1943, s. 6; *Ahbâr'üd-Devlet'is-Selçukiyye* /Türk. terc./ 1943, s. 12; Râvendî, *Râhat'us-sudûr*, GMNS, Leyden, 1921, s. 104 (Türk. terc, 1957-1960, s. 102 vd.); İ.A. mad. *Selçukhular*, s. 362 b. Bilindiği üzere bir toy tertiplenerek, zapt edilecek memleketlerin önceden tesbiti ve o yönlerde sefere çıkacak başbuğların seçilmesi, eski Türk geleneklerindedir. Bk. *Türk fütûhat felsefesi*, s. 1-16.

23 Açıklamalar için bk. *Tarih Dergisi*, sayı 20, s. 180 vd.

24 Sibt İbn'ül-Cevzî, *Mir'ât'üz-zeman*, neşr. A. Sevim, Ankara, 1968, s. 146; Barhebraeus, I, s. 328.

makta idi. Onun Diyar-ı Bekr havalisinin zaptı sırasında çıkan anlaşmazlık yüzünden Sultana karşı bir direnme niteliğindeki davranışında dahi, -Sultanla ilgili sözlerinden ve nihayet yine Büyük Dîvan'ın tâlimatına bağlı Melik Tutuş'un hizmetine girişinden anlaşıldığı üzere-, merkezî otoritenin gücü belirlemekte idi. Büyük Selçuklu İmparatorluğu çağında merkezî hükûmet, ülkenin herhangi bir yerinde başgösterecek ihtilâflar hususunda o derecede hassas idi ki, huzur kaçırıcı hareketler karşısında hemen akıncı müfrezelerini yola çıkarır veya, daha tehlikeli kımıldanışların anında bastırılması için, başkent İsfahan'da hasse ordusu kumandanlarını hazır bulundururdu. İbrahim Yınal'ın isyanında Sultan Tuğrul Bey, hemen bütün askerî güçleri sür'atle seferber etmiş; asî Er-sıgun'un Anadolu'ya doğru çekilmesi üzerine Sultan Alp Arslan, onu yakalamak için, Türkmen Afşin Bey'i yola çıkarmış, Bizans ile işbirliği yapmağı tasarladığı anlaşılan Kutalmış-oğlu Mansur'a karşı Sultan Melikşah, merkezden, büyük kumandan Porsuk'u Anadolu'ya sevk etmişti. Aynı sultan daha sonra, İznik'teki Ebü'l-Kaasım'ı Selçuklu siyasetine aykırı tutumundan dolayı ağır şekilde cezalandırmıştı²⁵. Görülüyor ki, sultanların sert tepkileri yalnız Kutalmış-oğulları ile onlara bağlı Türkmen kütlelerine karşı değil, Selçuklu imparatorluğunun fetih harekâtı plânına ters düşen her şehzadeye, kumandana, başbuğa, her çeşit direnişe karşı idi. Kaynaklarda «Sultan'dan kaçtığı» bildirilen Nâvekî veya Yâvegi Türkmenler de (aş. bk.) bir prensin idaresinde uygunsuz direnme gücü ortaya koyan kütleler olup, te'dip edilmeleri devletin vazifesi gereği idi.

b — Bu gibi hareketlere karışan bir kısım Türkmenlerin Kutalmış-oğullarına iltihakları, o âilenin «meşrû hükümdar âilesi» kabul edildiğini isbatlayacak ciddî bir delil sayılmaz. Çünkü geniş imparatorluk topraklarına yayılmış olan bütün Türkmenler, her taraftan, «bu meşrû hükümdar âilesi»nin hizmetine koşmuyorlar; fakat gruplar hâlinde, emirlerine verildikleri şehzade ve başbuğların bölgelerinde (Horasan'da, Sîstan'da, Kirman'da, Bahreyn'de, Kafkaslar'da, Suriye'de vs.) vazifelerini yapmağa devam ediyorlardı. Kutalmış-oğullarının yanındaki Türkmenler de vaktiyle Tuğrul

25 Bütün bu hâdiseler için tafsilâten, İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah devrinde Büyük Selçuklu imparatorluğu*, İst. 1953, (Index)

Bey'in yüksek kumandası altında olarak Kutalmış ve kardeşinin emrinde savaşmak üzere ayrılmış bulunanlardı ve herhâlde «Irak Türkmenleri» (Yağmur, Gök-taş, Kızıl, Boğa adlı beylerin idaresinde batıya gelen ve beylerinin öldürülmeleri üzerine dağılan Türkmenler)²⁶in bir kısmı da Kutalmış-oğullarına iltihak etmişti. Fakat ne yıllardan beri onlarla birlik olanların, ne de sonradan katılanların zihninde, devletin başındaki sultanların meşrû olup olmadığına dair bir takım endişelerin yer aldığı düşünülemezdi. Zira, meşrûiyet bakımından, hükümdar âilesi üyelerinden birinin devlet başında bulunmasının yeterli sayıldığı o devir Türk hükümlanlık anlayışına göre, «sultan»ların fiilen iktidarı yürütmeleri, en kesin «meşrûiyet» belgesi durumunda idi. Yukarıda işaret etmiştik ki, karizmatik veraset usulünce, hânedana mensup herkes hükümdar olma hakkını haiz, fakat liyakatini isbatla yükümlü bulunuyordu. Şehzadeler arası mücadele bu açıdan âdeta bir yarışma telâkki edildiği için, çok kere halk, taraf tutmaksızın, sonucu beklerdi. Böylece «kudret ve liyakat»lerini ortaya koyarak tahta sahip olan sultanlar karşısında, başarısızlığa uğrayanların, «meşrû hükümdar» kabul edilmeleri mümkün olmazdı. Esasen, Süleymanşah'ın, kendi lehine mevcut olmayan bir «meşrûiyet» düşüncesine dayanarak sultanlık iddiasına kalktığına dair güvenilir bir delil de gösterilememektedir (aş. bk.).

c — Fakat, O. Turan, Selçuklu sultanları ile Kutalmış-oğulları arasında bir «âilevî husumet»in sürüp gittiği ve Türkmen kütellerince yalnız Kutalmış-oğullarının meşrû hükümdarlar sayıldığı iddiasını delillendirmek üzere Selçuklu tarihine bir «Yabgulu Türkmenleri» meselesi getirmişti. Ona göre, tâ Arslan Yabgu zamanından beri bir kısım Türkmenler (Yabgulular!) bu âile tarafını tutmuşlar, bu âilenin haklı saltanat davasını gerçekleştirmeğe çalışmışlar, bilhassa Sultan Melikşah'ın bu âileyi ortadan kaldırmağa veya tesirsiz hâle getirmeğe yönelik her türlü sert tedbir, takibat ve baskısına rağmen emellerine ulaşmışlardır.

Ancak söylenen vasıfta ve «Yabgulu» diye anılan bir Türkmen zümresi gerçekten mevcut olmuş mu idi? Selçuklu tarihinin açıklamağa çalıştığımız siyasi, askerî ve hukukî akışı içinde böyle bir «zümre»nin türeyebilmesi, bu Türk devletinin tabii oluşum ve ge-

26 Bk. İ.A. mad. *Selçuklular*, s. 359b, vd.

lişme sınırlarını aşan, izahı müşkül bir gariplik teşkil ederdi. Nitekim «Yabgulu Türkmenleri» faraziyesinin esası kısa zamanda ortaya çıkarıldı; bazı kaynaklarda geçen «*Yâvegîya, Nâvegîya, Yâvegîyân, et-Türkmân'ün-Nâvegîya*» tabirlerinin²⁷ yanlış okunma ve hatalı yorumlanmasına dayandığı anlaşıldı. O. Turan, Farsça kaynaklarda *Yinalıyan* (İbrahim Yinal'a bağlı Türkmenler), *Yağmurıyan* (Yağmur Bey'e bağlı olanlar) gibi deyimlerin yer aldığı hatırlayarak, o zamana kadar mâhiyeti meçhul kalan «Yâvegîya, Nâvegîya» kelimesinin de aslında «Yavgiya (Yavgu+ya = Yabgu+ya = Yabgulu)»dan başka bir şey olmadığı kanaatine varmış ve Süleymanşah ile birlikte hareket edenlere «*Yabgu'lu Türkmenleri*» denildiğini söylemek suretiyle Arslan Yabgu'dan Süleymanşah'ın sonuna kadar en aşağı üç nesil devam eden «Türkmencilik» cereyanının Kutalmış-oğullarını desteklediği hususunda ısrar etmişti.

Halbuki filolojik incelemeler, *yâvegî* (= yavgi) sözü ile Türkçe bir tâbir olan «yabgu» deyimi arasında bağlantı kurmanın imkânsızlığını; Farsça *yâvagî* (*yâvagîyân*) kelimesinin gerek lügat kitaplarında, gerek tarihî kayıtlarda daima «Devlet otoritesine tâbi olmadan veya herhangi bir sebeple bu otoriteden ayrılarak başı boş hareket eden zümre veya küteler» mânasını taşıdığını ortaya koydu²⁸ ki, bu tesbit va'kıalara uygun düşüyordu. «Yâvegî» Türkmenler vardı²⁹, fakat «Yabgulu Türkmenleri» olarak adlandırılan ve do-

27 Bk. Sibt İbn'ül-Cevzi, s. 147, 169, 243; Daha bk. O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm medeniyeti*, s. 120-123 («El-basan ve Yavgulular meselesi»).

28 Tafsilen bk. A. Ateş, *Yabgulu'lar meselesi*, Belleten, sayı 115, 1965, s. 517-525.

29 Bunlar bilhassa batı bölgesine, kendi bey ve başbuğları idaresinde gelen bir kısım Türkmen grupları olup (meselâ «İrak Türkmenleri» örneği), herhangi bir sebepten reislerini kaybetmeleri neticesi, geçimlerini sağlamak için şuraya buraya dağılıyorlar veya etraftaki şehzadelerin veya beylerin hizmetine girmeğe çalışıyorlardı. Büyük Selçuklu imparatorluğunun geliştiği sıralarda tâ Maverâ-ünnehirden Umman'a, Kafkaslara, Filistin'e kadar geniş coğrafyanın hemen her noktasında askeri faaliyetlerin devam ettiği, bilhassa Anadolu fetih harekâtının en hareketli devresinin yaşandığı yıllarda bu «Yâvegî»ler kapıldıkları bazı maceracı reisler veya âsi şehzadelerle birlikte sürükleniyorlardı. Bu sebeple Orta Anadolu'da, Elcezire'de, Suriye'de «Yâvegî»ler görülmüyordu (Meselâ, Kutalmış âilesi ile ilgisi olmayan Türkmen Atsız, Fi-

layısıyla Kutalmış-oğulları taraftarlığı ile tanınmış ayrı bir grup veya kitle mevcut olmamıştı.

Şimdi de Süleymanşah'ın «sultanlığı» meselesini gözden geçirelim. Bir Ortaçağ İslâm veya Türk-İslâm devletinde siyasî istiklâlin ilk ve en önemli alâmeti olan «Sultan» unvanı Süleymanşah tarafından kullanılmış mı idi? Veya o 1075'den yahut 1077'den itibaren, gerçek bir devlet başkanı vasfında mı idi?

O. Turan şunları söylüyordu :

«Süleyman 1075'de kurduğu devleti 1078'de Porsuk'un muvaffakiyetsizliğe uğrayarak çekilmesi ile kurtarmış, Melikşah'a karşı istiklâlini korumuştur. O, 1081 muahedenamesi [Bizans'ın imparatoru ile yaptığı Drakon-çayı anlaşması] ile, fiilen olduğu gibi, hukuken de Anadolu'da hâkim bir duruma giriyordu. Filhakika A. Komnena'ya göre «İznik»i payitaht yapan ve bizim saray dediğimiz sultanlığı orada kurup bütün şarka hükmeden Süleyman» bu muahedenin akdi sırasında «sultan» unvanını da taşıyordu. Bununla beraber İslâm kaynaklarında «melik» ve bizzat bu Bizans müellifine göre de «emir» unvanı ile anılan Süleyman, kendisini sultan ilân ettikten sonra bu hâkimiyetin tasdiki gerekiyordu. Nitekim Süryani Mihael «Süleyman İznik ve İzmit şehirlerini alarak oralarda hüküm sürdü, bütün memleket Türklerle doldu; bunu öğrenen Bağdat halifesi ona sancak ve diğer şeyler [hâkimiyet alâmetleri] gönderip, onu taçlandırdı, sultan ilân etti. Böylece Türklerin Türkistan (Margiana) dışında biri Horasan'da, öteki Roma (Anadolu) ülkesinde olmak üzere iki hükümdarı oldu» demek suretiyle Süleyman'a sultan unvanının halife tarafından tevcih edildiğini veya zaten ilân edilen sultanlığın onun tarafından zarurî olarak tasdik olunduğunu belirtir. A. Komnena da başka bir yerde, Antakya seferine çıkmadan önce «Emir Süleyman bu sırada Sultan rütbesini almış bulunuyordu» kaydını vermekle onu teyit eder. Bir başka Bizans müellifi de (Zonaras), Kutalmış (oğlu Süleyman) tahta çıkmak için sultana karşı geldiğinde, halifenin dahillî bir muharebeyi önlemek maksadı ile, Sultanın, bütün memleketlere hâkim olması ve Rum eyaletlerini itaate alması için, amcası oğluna yardım etmesi şartıyla bir anlaşma sağladığını belirtir.

«Artık Süleymanşah'ın 1075'de İznik'i fethedip payitaht yapıp... 1081 muahedenamesi ile hukuken de Bizansa tasdik ettirdiği...»³⁰.

«Süleymanşah Bizanslılar aleyhine devletini kurar, hududlarını genişletir

listinde Yâvegî /Nâvegî/lerin kumandanı idi. Er-sıgun da o âileden değildi, fakat Anadolu'da Yâvegî /Nâvegî/lerle beraberdi. Bk. Sıbt *ayn. esr.* s. 144, 169). Bunlar söylendiği üzere, yalnız Kutalmış-oğullarını takip eden, yalnız onlar için çarpışan mütecanis bir kitle olmaktan uzaktı ve nerede zararlı duruma girerlerse orada devlet karşısına çıkıyordu.

30 O. Turan, *Selçuklular zamanında Türkiye*, s. 66, 80.

ve onlar karşısında mutlak hâkimiyetini kabul ettirirken, Sultan Melikşah'a karşı da bu devletin istiklâlini korudu... Hattâ Melikşah, Süleyman'ın oğulları Kılıç Arslan ve Kulan Arslan (Davud)'ı İran'a götürdükten ve Anadolu'yu hükümdarsız bıraktıktan sonra da onun Anadolu'da bıraktığı Türk beylerine ve devletine karşı da tenkil siyaseti devam etti. Sultan Süleyman'ın Antakya seferi esnasında Melikşah'ın Bizans imparatoruna elçi göndererek onunla muahede akdi teşebbüsüne girişmesi de kayda şayandır»³¹.

Demek ki, kısaca :

a — 1075 tarihinde Süleymanşah istiklâl ilân etmiş, «sultan» unvanını almıştır. Buna dair kayıtlar, Süryanî Mihael, imparator Alexios Komnenos'un kızı A. Komnena ve Zonaras'ın eserlerinde yer almaktadır.

b — Bizans ile yapılan andlaşma, istiklâl'in hukukî belgesini teşkil etmektedir.

c — Süleymanşah 1078'de, Porsuk'un gelişi dolayısıyla, devletin istiklâlini korumuş, sağlamlaşmasını temin etmiştir.

Delilleri yakından inceleyelim :

a — A. Komnena, babasının Bizans tahtına çıktığı sene (1081) de «Bütün doğunun hâkimi olan Süleyman, bizim imparatorluk sarayımıza tekabül eden 'sultanicium'nun bulunduğu İznik dolayında ikamet etmekte idi» diyor³². Antakya'nın zaptı arefesindeki hazırlıklar dolayısıyla de (1084'e doğru), «Emîr Süleyman'ın sultanlık ile ilgisini belirten bir ifade kullanıyor³³. Fakat her iki beyanında da onun sultan olduğunu söylemiyor. Birinci cümlesinde İznik'deki Türk «hükûmet konağı»nın söz konusu edildiği meydandadır; bundan 3 yıl sonra bile Süleyman'dan «Emîr» diye bahsedilmesi (2. cümle), Süleyman tarafından sultan unvanının kullanılmadığını gösterir. Bazı araştırmacılara Süleyman'ın «sultan» olduğuna dair sağlam bir kayıt gibi görünen A. Komnena'nın bu 2. cümlesinde gerçekten

31 O. Turan, *ayn esr.*, s. 77.

32 A. Comnena, *The Alexiad* /İng. terc./ London, 1928 (1967²), s. 93; «Soliman, the ruler of the whole of the East, was encamped around Nicaea where he had his «sultanicium» corresponding to our «palace».

33 A. Comnena, s. 153.

vuzuh yoksa da³⁴, yine sultanlık'ın bahis konusu olmadığı, kendisinin hâla «Emir» olarak anılmasından bellidir³⁵. Ayrıca «sultan»lığın başkasına tevcih edilecek veya bir başka kişinin tasvibi ile tâyin yapılacak bir makam veya rütbe olmadığı da âşikârdır. Siyasî, idarî, hukukî bakımlardan tamamen müstakil bir devletin temsilcisi olan şahıs, Sultan unvanını kendisi alır, ilân eder ve civar hükümetlere kabul ettirir. Esasen Zonaras'da ve diğer bazı çağdaş Bizans tarihçilerinin (Skylitzes) eserlerinde sadece «Selçuklu reislerine Rum'lardan alınacak toprakların tevcihi» söz konusu olduğu gibi³⁶, A. Komnena'nın kaydı da «Sultan» gibi hareket etmeğe elverişli hak ve yetki bahşeden bir makam veya rütbeye delâlet etmektedir ki, bu da ancak «melik»lik olabilir.

b — Selçuklu çağında hânedan üyeleri, idareden sorumlu kişiler sıfatı ile ülkenin münasip bir yerine tâyin edildikleri zaman «Melik» unvanını alırlardı. Melikler, tıpkı eski Türk-bozkır teşkilâtındaki kanad kralları (élig'ler, yabgu'lar, şad'lar) gibi hükümdarın (sultanın) en yakın yardımcıları olarak, ülkenin hassas bölgelerinde veya çoğunlukla fetihlere açık sınır boylarında görevlendirilirler ve vazifelerini, devletin ana siyaset çerçevesini aşmamak şartıyla, en geniş hareket serbestliği içinde yaparlardı. Yine eski Türk devletlerinde yalnız hükümdar âilesi mensuplarından seçilen kanad kral-ları gibi Selçuklu «melik»leri de idarelerindeki yerlerde iç işlerini

34 A. Komnena'daki bu cümle farklı mânalarda çevrilmektedir: J. Laurent (*Byzance et les Turcs seljoucides*, s. 8, n. 1) : «C'est à Nicée que le fils de Philarète, prêt à livrer Antioche aux Turcs, doit venir trouver Soliman qui était alors sultan» = Antakya'yı Türklere teslim etmeye hazır olan Filaret'in oğlu, o zaman sultan olan Süleyman'ın bulunduğu İznik'e geldi...»

E.A.S. Dawies, (*The Alexiad...* s. 153) : «... to reach Nicaea and there gained access to the Ameer Soliman (who had just attained the rank of sultan) ... = Ö sırada sultan rütbesine (derecesine) erişmiş olan Emir Süleyman ...»

B. Leib, (Frans. terc., Anne Cominène, *Alexiade*, II, Paris 1943, s. 64) : «À Nicée, va l'Emir Soliman qui était à ce moment investi de la dignité de sultan...» = O vakit kendisine sultan rütbesi (mansıbı) tevcih edilmiş olan Emir Süleyman...»

35 *Alexiad*'da üç yerde geçen «Sultan Süleyman» dan maksat Sultan Kılıç Arslan'dır (bk. *The Alexiad*, s. 162 ve sonraları). O devir Lâtin kaynaklarında da bu baba, oğul karıştırılmaktadır (Meselâ, *Histoire Anonyme de la Première Croisade*, neşr ve Frans. terc. L. Bréhier, Paris, 1924, s. 53, n. 2.)

36 Bk. J. Laurent, *Byzance et les Turcs...*, s. 96, n. 1.

olduğu kadar dış ilişkilerini de tam selâhiyetle yürütürler, komşuları ile anlaşmalara girerler, savaşlar veya barış imzalarlardı. Kendi bölge «merkez»leri ve hattâ «Büyük Dîvan»ı andıran, onun küçük bir benzeri «hükûmet»leri vardı. Ancak, idarî, askerî ve siyasî alanlarda «melik»lerin icraatı, merkezî hükûmetin plânları içinde ve devletin umumî stratejisine uygun biçimde cereyan ederdi. Selçuklu devresinde melikler, -yine eski Türk yabgu ve şad'ları gibi- sultanlara bağlı birer «kanad kralı» durumunda olduklarından, hutbeyi sultan adına okuturlar ve -izin verilmiş ise- parayı da onun adına bastırırlardı. Bütün hareketleri «Büyük Dîvan»ın kontrolü altında tutulan melik'lerin aykırı davranışları da takibata uğrardı. Misallerini yukarıda verdiğimiz bu türden bir örnek de Tuğrul Bey zamanında, Musa Yabgu'ya ait Sistan bölgesinde, Yâkutî (Çağrı Bey'in oğlu) nin, babası lehine bir teşebbüsüne karşı Sultanın gösterdiği tepkidir. Zira, Sultan'ın büyük kardeşi ve Dandânanakan savaşının muzaffer başkumandanı olmasına rağmen Çağrı Bey, Selçuklu devlet statüsünde, ülkenin doğu bölgelerinin idaresi kendine emanet edilmiş bir «melik» idi (bazan, saygı işareti olarak «Melik'ül-mülûk» deniyor)³⁷. Çağrı Bey'in öteki oğlu Kavurt, Kirman havalisinde, Sultan Melikşah'ın kardeşi Tutuş da Şam (Suriye) da birer melik idiler ve bölgelerinde şer'i, örfî hukuku yürütüyor, asayişî sağlıyor, civar hükûmetlerle askerî, siyasî temaslarını sürdürüyorlardı, fakat «sultan» değillerdi (Alp Arslan ve Sencer önce melik idiler, sonra sultan olmuşlardı). Süleymanşah da Selçuklu imparatorluğunun batı ucunda, Anadolu'da faaliyet gösteren bir «kanad kralı», bir «melik» olarak aynı durumda idi. Bu şartlar altında ise, onun 1081'de Bizans ile yaptığı sınır anlaşmasını «Anadolu Selçuklu devletinin istiklâlini belgeleyen bir hukukî vesika» olarak değerlendirmek doğru olmamak gerekir. Esasen Süleymanşah'ın, Anadolu'da istiklâl ilânına yönelik fiilî bir girişimi de görülmemektir. Bizans tarihçisi Attaleiates onun 1079'larda «Sultanlık için iddiada bulunduğu»nu rivayet ediyorsa da³⁸, böyle bir «niyet» hiç bir zaman gerçekleşmemiştir. Diğer taraftan, M.H. Ymanç'ın tesbit ettiği üzere, Büyük Dîvan'ın Süleymanşah'ı «melik» olarak tanıması, yâni hiçbir Doğu ve İslâm kaynağında ondan «sultan» diye

37 Bk. İ. Kafesoğlu, *Selçuk'un oğulları ve torunları*, s. 120.

38 Bk. J. Laurent, *ayn. esr....*, s. 100, n. 1.

bahsedilmemesi³⁹, adı unvanı ile birlikte geldiği zaman daima «melik» veya «emîr» tâbirlerinin kullanılması⁴⁰ ve paralarda «Sultan» unvanının görünmemesi⁴¹ Süleymanşah'ın hakiki durumunu açıklığa kavuşturan hususlardır.

C — O hâlde, Sultan Melikşah'ın hasse ordusu kumandanlarından Porsuk'un Anadolu'ya gelişini (1078) Kutalmış-oğulları âilesine karşı ve onların «müstakil devlet»ini yıkmaya tasarlayan ve sonunda da başarıya ulaşmamış bir Büyük Selçuklu seferi saymakta herhâlde isabet yoktur. Bilindiği gibi bu harekât Kutalmış-oğlu kardeşlerin hepsini birden hedef almamış⁴² sadece, kardeşi Süleyman ile ihtilâf

39 M.H. Yınanç, *Anadolunun Fethi*, s. 106, 116, n. 2. Süleymanşah'ın 467 (1074-1075) de İznik'i zaptettiğini zikr eden (ve üzerine Anadolu'da Selçuklu devletinin kurulduğu düşüncesi bina edilen) tek kaynak durumundaki Suriye'li Arap müellifi El-Azîmî (ölm. 571=1175)'nin, her türlü delilden mahrum bu haberine (zira ne diğer İslâm kaynaklarında, ne de çağdaş Bizans /Attaleiates, Skylitzes, A. Comnena/ ve Doğu tarihçilerinde /Urfalı Mateos/ böyle birşey yoktur ve esasen İznik'in zaptı bakımından bu tarih erkendir) güvenilemeyeceği hak. bk. M.H. Yınanç, *Azîmî*, II, TT Kong. Zabıtları, 1943, s. 685.

40 *Melik Süleyman (Ahbâr'üd-Devlet is-Selçukîyye)*, s. 49; İbn'ül-Ezrak, bk. O. Turan, *Selçuklular zamanında Türkiye*, s. 47; İbn Bibî, *El-Evâmîrül-Âlâîyye*, Tıpkı basım, 1956, s. 18; *Emîr Süleyman (çağdaş Urfalı Mateos /Türk. terc./ Vekayi-nâme*, 1962, s. 161, 164, 168 vd.; ve Bizans tarihçileri vb.).

41 Bk. M.A. Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 114. Burada ancak Mes'ud I (1116-1156)'ın paralarında «sultan» unvanının yer aldığı belirtilmiştir.

42 Sultan Melikşah Kutalmış-oğulları âilesi mensuplarının daha çok korunmasına dikkat etmiş görünüyor. 1074'de Suriye'de Şöklî ile-ve Mısır Fâtîmî hükümeti ile işbirliğine girmesi yüzünden Mansur (zira Süleyman orada değildi ve öteki iki kardeş ihtimal küçük idiler) mağlûp edildiği zaman kardeşlerinin, Sultanın emri ile İsfahan'a gönderilmesi, Süleymanşah'ın ölümünden sonra oğullarının, yine Melikşah'ın isteği üzerine merkeze alınarak, muhâfaza edilmesi (bk. A. Comnena, *The Alexiad*, s. 161) ve sonunda, 1092'de Kılıç Arslan ile kardeşinin selâmetle İznik'e ulaşmalarının sağlanması bunu gösteriyor (bk. A. Comnena, *göst. yr.*). Sultan, iddia edildiği gibi, bu âfeye karşı menfi bir tutum içinde bulunsaydı, herhâlde bu, hoş olmayan bazı belirtilerle ortaya çıkardı. Süleymanşah'ın vefatı üzerine oğullarının İran'a götürülmesini de Sultan Melikşah tarafından, «İznik tahtı»nın kasden boş bırakılması olarak yorumlamanın hiçbir mesnedi yoktur. Mesele, sadece, Süleymanşah'ın Antakya zaptına giderken İznik'te Ebu'l-Kasım adlı Türk başbuğunu vekil bırakmasında sakınca görülmediğini ve ondan da hizmetler beklendiğini ortaya koyar. Fakat Ebu'l-Kasım, beklenen hizmet yerine Bizans ile işbirliği gibi Türk devletinin menfaatlerine aykırı bir yola girince, önce imparator Alexios Komnenos'a bir elçi gönderilmiş (*The Alexiad*, s. 160; ayrıca bk. İ. Ka-

hâlinde olduğu, bu sebepten Bizansa yüz çevirdiği o sırada imparatorun yanında İstanbul'da bulunmasından anlaşılın Mansur'a karşı yapılmış idi⁴³. Huzursuzluk çıkaran Mansur'un harekât sonunda ortadan kaldırılması ile Anadolu işlerinin bir bütün hâlinde, ötedenberi Büyük Dîvan'a bağlı kalmış ve sadakatini her fırsatta belirlemiş olan Süleyman'a⁴⁴ verilmesi ile Selçuklu imparatorluğunun batı kanadı iyice sağlamlık kazanmıştır. Bunun hukûkî belgesi de, merkezden Sultan Melikşah'ın imzası ile Süleyman'a gönderilen Anadolu kit'ası «melikliği» menşurudur⁴⁵. Daha sonra da, tâ 1085 yılın-

fesoğlu, *Sultan Melikşah...*, s. 105, n. 10), sonuç alınmayınca, merkezden, Porsuk ve arkasından Bozan kumandasında Anadolu'ya sevk edilen kuvvetlerle ağır şekilde cezalandırılmış ve ülkenin, Süleyman'ın oğlu Kılıç Arslan'a devri şartları hazırlanmıştır. Hâdiseler böyle cereyan ettiğine göre, ne «âile husumet»lerinden ne «müstakil Anadolu devleti»ni yıkmak niyetleri ve başarısız teşebbüslerden bahsedilmemek gerekir. Diğer bir ihtimal olarak, Süleymanşah'ın da başkaldırabileceği endişesi ile evlâtlarının sarayda rehin tutulduğu düşünülse bile, bu dahi devletin bütünlüğünü korumaya yönelik bir tedbir sayılır.

43 N. Bryennios, *göst. yer.*; Barhebraeus, I, s. 329.

44 Süleyman'ın Sultan Melikşah'a, dolayısıyla Büyük Dîvan'a itaatini ortaya koyan hâdiseler :

1 - Suriye'de Atsız'ın eline düşen kardeşlerinin iadesi hususunda Melikşah'ın emirlerine uyması (1074). 2 - Halebi ilk muhasarasında Mirdâsî Nasr'ın «Ben Melikşah'ın nâibiyim, sen de ona tâbisin, buradan çekil» diye haber göndermesi üzerine Süleyman'ın kuşatmayı kaldırması (1074). 3 - Kardeşi Mansur'un uygunsuz davranışlarını ve Bizans'a gidişini Sultan Melikşah'a şikâyet yolu bildirmesi (1077). 4 - Antakya'nın zaptını Sultan Melikşah'a bir mektup ile müjdelemesi ve Antakya ahalisinden alınan cizye münasebetiyle «Sultan Melikşah sayesinde orayı fethettiğini, hutbeyi onun adına okutmakta olduğunu» (1085) söylemesi (İbn'ül-Esir, *El-Kâmil*, VIII, s. 136; Yıl 477; Ayn. müel., *El-Bâhir*, nşr., A.A. Tulaymat, 1963, s. 6; Aksarayî, *Müsâmeret'ül-Ahbâr*, nşr., O. Turan, 1943, s. 20; M.A. Köymen, *ayn.esr.*, s. 104-106; Cl. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, s. 78). 5 - N. Botaniates'in isyan hareketini (1077) destekleyen Süleymanşah'ı kararından döndürmek için imparator Mikhael VII.'nin onunla aynı zamanda Sultan Melikşah ile temas kurması (N. Bryennios ve Skylitzes'den, bk. S. Vryonis, Jr., *The Decline of Medieval Hellenism...*, London, 1971, s. 105, n. 124).

45 *Ahbâr'üd-Devlet'is-Selçukiyye*, s. 49; «Porsuk'u Rum taraflarına gönderen Sultan Melikşah Konya, Aksaray, Kayseri ve bütün oradaki memleketlere Rûkn'üd-din Süleyman b. Kutalmış'ı melik yaptı». İbn'ül-Ezrak : «Melik Süleyman...» (bk. O. Turan, *ayn. esr.*, s. 47); Kadı A. Negîdî, *El-Veled'üş-Şefik*, s. 485: «Melikşah'ın Anadolu'ya sancak göndermesi» (bk. O. Turan, *ayn. esr.*,

da bile, Sultan Melikşah'a itaatini tekrarlamış olmasına rağmen, onun, etrafa kendi başına buyruk gibi yankılanan tutum ve davranışları veya o zaman aldığı bildirilen «şah» ünvanı⁴⁶ komşuları üzerinde, bir «sultan» etkisini uyandırmış görünmektedir ki, yukarıda vuzuhsuzluklarına dikkati çektiğimiz haberler bu yanlış intibahın mahsulü olmalıdır.

Fakat araştırmacıları yanılttığını sandığımız asıl kaynak haber, hâdiseleri ve şahısları karıştıran Süryanî Mihael'in eserinde bulunuyor. Orada «Süleyman»ın halife tarafından, sultan ilân edildiği, daha doğrusu, kendini sultan ilân etmiş olan Süleyman'ın saltanatının hilâfet makamınca tasdik olunduğu bildirilmektedir. Ancak bu kayıt yorumlanırken biraz acele edilmiş gibidir. Adı geçen Süleyman'ın, Süleymanşah değil, oğlu olması gerekirdi. Yâni İznik ve civarında hüküm sürdüğü halife tarafından öğrenilerek sultanlığı tasdik edilen zat Kılıç Arslan I idi, zira, haberde belirtilen : «Margiane'dekilerden başka, biri Anadolu'da, diğeri Horasan'da Türklerin iki hükümdara sahip olmaları ve Konya'da hüküm süren Süleyman (Antakya'da Greklerin zayıfladığını görerek...) ...vb.» hususlar 1092'de Melikşah'ın vefatından sonraki siyasî çatışmalarda görülen gelişmelerdir ki, neticede Horasan'da Büyük Selçuklu kolu devam ederken, Anadolu'da Kılıç Arslan tahta çıkmıştır⁴⁷. Dünyevî

s. 80, n. 113); ve yk. n. 40. Böylece ünlü Artuk Bey başta olmak üzere, Anadolu harekâtına katılan bütün bey'ler Süleymanşah'a bağlanmış oluyorlardı. (Bk. A. Sevim, *Artukluların soyu ve Artuk Bey'in siyasî faaliyetleri*, Belleten, sayı 101, 1962, s. 128).

46 Tarihiçi Hayton'dan, bk. O. Turan, *ayn. esr.*, s. 63.

47 Süryanî Mihael'de bu kısım aynen şöyledir : «... *Quand il [Süleyman] vint, les Romains prirent la fuite devant lui. Il s'empara des villes de Nicée et de Nicomédie et régna et toute la contrée fut remplie de Turcs. Quand le khalife de Bagdad apprit cela, il envoya un étendart et d'autres objets et lui-même couronna Soleiman et le proclama Sultan, c'est à dire roi, et l'autorité lui fut confirmée. Les Turcs eurent donc les deux rois : un dans le Khorasan, et l'autre dans le Beit Roumayé, en dehors de ceux de la Margiane. Soleiman, le sultan qui régnait à Iconium [Konya] s'étant aperçu que les Grecs qui étaient à Antioche...*» Chronique de Michel le Syrien /Frans. terc. J.B. Chabot/ III, Paris, 1905, s. 172 vd. Margian denilen yer, Türkistan değil, Melikşah'ın oğlu Sultan Berkayaruk zamanında (1092-1104) yeni «sultan»ların ortaya çıktığı (bk. İ.A. mad. *Selçuklular*, II, 1) kuzey-doğu İran'da Murgab bölgesidir (A. Berthelot, *L'Asie Ancienne...*, Paris, 1930, s. 174; W. Barthold /Fars. terc./, *Coğrafyâ-yi târih-i Irân*, Tahran, hş. 1308, s. 85). Ayrıca bk. yk. n. 35.

otoritenin iyice sarsıldığı o çalkantı döneminde artık halife kendiliğinden hem Kılıç Arslan'ın sultanlığını tasdik edebilir, hem de sancak ve sair hâkimiyet belgeleri verebilirdi.

Sultan Melikşah zamanında ise, halife tarafından, imparatorluğun herhangi bir yerinde -bu arada Anadolu'da- vazifeli bir şehzadeye sultan unvanı veya herhangi bir unvan tevcih edilmesi mümkün değildi, zira Büyük Selçuklu devletinin daha başlarında, âmme hukukunda büyük bir değişiklik olmuş, halife'nin yetkileri kısıtlanmıştı. Sultan Tuğrul Bey'in, 20 Ocak 1058 tarihinde Bağdat hilâfet sarayındaki törende «Doğunun ve Batının hükümdarı» ilân edilmesi ile resmen tescil edilmiş olan yeni Türk-İslâm hükümlerine göre, hilâfet ile ilgili din-ahiret işlerinden ayrılan dünya, yâni saltanat meseleleri yalnız sultanların (dünyevî iktidarın) idaresine bırakılmakta idi⁴⁸. Eski Türk devlet geleneklerinden olan bu hâkimiyet telâkkisinden hiç bir tavizde bulunmayan Türk sultanları en kudretli çağın yaşandığı Büyük Selçuklu imparatorluğunda, kendileri dışında bir siyasi hâkimiyet otoritesi tanımayacakları için, halifenin saltanat işlerine el atması hemen imkânsızdı. Dolayısıyla halifelik, Süleymanşah'a Büyük Dîvanca yapılan herhangi bir tevcihi tasdik edebilir, belki buna bir iki lakab da eyleyebilir (Nâsir'üd-devle, Ebü'l-fevâris), fakat, başkaca unvan veya hâkimiyet belgesi sancak vb... veremezdi. Ne kadar dikkate değer ki, Süleymanşah'ı Anadolu'da müstakil bir devletin kurucusu görmeye yatkın olanlar da bu noktada takılmışlardır. Meselâ, Cl. Cahen, halifenin Sultan unvanı tevcih edemeyeceğini, Sultan Melikşah'ın da kendine bağlı bir şahsa «sultanlık» bağışlayamayacağını dikkate alarak : «Birçok hallerde görüldüğü gibi, Süleyman kendisi istemeden de, müttefiki Bizans'tan böyle bir unvan beklemeden de, adamları ona «Sultan» diye hitap etmeğe başlamış olmalıdır...»; «Bazı Bizans eserlerindeki -eğer Kılıç Arslan ile karıştırılmıyorsa- Sultan Süleyman kaydının kaynağı bu olabilir»⁴⁹ demektedir. Süleymanşah'ın sultanlığını isbata çalışan O. Turan bile, aynı tereddütler içinde kalmış ve :

48 Tafsilen bk. İ. Kafesoğlu, İ.A. mad. *Selçuklular*, III, 4-5; Ayn. müel. *Türk Millî Kültürü*, s. 302-305.

49 Cl. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, s. 75 vd.

«...Fakat, hâkimiyet unvan ve alâmetlerinin tevcihinde mânevî otorite olan halife yanında siyasi iktidarın mülkessili bulunan Büyük Selçuklu sultanı (Melikşah)'ın iştiraki de gerekiyordu... Süleyman'ın şîî Fâtîmî otoritesini tanınmasına fırsat vermemek, hâтта ortaya iki rakip sultan çıkararak kendi kudretini artırmak maksadı ile [halife'nin] Süleyman'a «Sultanlık» tevcihinde bulunması tabii idi. Porsuk'un çekilişinden sonra Melikşah'ın da Süleyman'a «melik» unvanını vermiş olması da vârid idi. Lâkin İslâm dünyasının tek sultanı ve hâтта cihan hâkimiyeti davacısı Melikşah'ın Süleyman'a bizzat bu unvanı tevcih ederek, onu kendisine şerik kılan bir rütbeye erdirmesi müşkil idi... Buna rağmen halife, Süleyman'a «melik» değil de, bizzat «sultan» unvanı tevcih ederek Melikşah ile kendi arasını açmış olmalıdır... Süleyman'ın şîî Fâtîmîleri tanıma teşebbüsü bu tevcihi zaruret hâline getirmiş olup Süleymanşah ile Melikşah arasındaki âlevî rekabet ve saltanat mücadelesinin devam ettiğini de ortaya koyar... Uc gazisi Süleyman'ı şîî halifesine bağlanmaktan vaz geçirmek maksadı ile bu esnada ona sultanlık tevcih edildiğini kabûl etmek yerinde olur... vb.»⁵⁰

diyerek işi tahminlere bağlamak yoluna girmiştir.

Biz, «sultan» unvanının tevcih edilemeyeceğini, ancak tasdik edilebileceğini, esasen, «Anadolu Fâtîhi» lakabına hak kazanmış bu ünlü Selçuklu şehzadesinin, ömrü boyunca millete, devlete hizmetle yetinip, dünyevî iktidarını artırma cihetine gitmediğini, onun Selçuklu ana siyasetine ters düşecek olan Fâtîmî devletinin tâbiyetine gireceğinin düşünülemediğini, Tarsus ve civarını zaptettikten sonra Trablusşam'ın şîî hâkiminden imam ve hatip istemesinin, yeni şîî teb'ası için dinî ihtiyaçları karşılamak gayretinden ileri geldiğini, o devir Selçuklu imparatorluğu dahilinde yalnız çeşitli mezhepten müslümanlara değil, gayri müslimlere de geniş bir dinî toleransın tamnmış bulunduğunu ve hele Sultan Melikşah devrinde halife El-Muktedî Billah'ın ileri sürülen ölçüde şumullü teşebbüslere girişebilecek bir nüfuz ve imkâna sahip olmadığını⁵¹ tekraren hatırlattıktan sonra, neticeye gelebiliriz :

Anadolu Selçuklu Devleti, fiilen de, hukuken de, Süleymanşah'dan sonra ve ancak, Büyük Selçuklu imparatorluğundaki melik'lerin, bey'lerin, başbuğların metbûu olan Sultan Melikşah'ın vefatı (1092) ile vukua gelen iktidar boşluğu (merkezî otoritenin inhilâli) üzerine imparatorluk parçalandığı zaman İznik şehrinde, Süley-

50 O. Turan, *ayn. esr.*, s. 63-64.

51 Bk. Cl. Cahen, *göst. yer.*

manşah'ın oğlu Kılıç Arslan tarafından kurulmuştur. Yâni Anadolu Selçuklu melikliği 1092 yılında ve Kılıç Arslan'ın idaresinde müstakil devlet hüviyetini kazanmıştır. Bu hâdise üzerine çağdaş Bizanslı tarihçi A. Komnena, artık hiçbir şüpheye yer vermiyecek açıklıkta olan şu kaydı düşmüştür : Büyük Süleyman'ın iki oğlu Horasan'dan sür'atle İznik'e geldiler, sevinçle karşılandılar, Ebül-Gazi şehri onlara teslim etti. İki kardeşten büyüğü, Kılıç Arslan Sultan seçildi»⁵². O zamana kadar gerçekte, meliklik merkezi ve batıya yönelik bir askerî üs durumunda olan İznik de, bu yeni devletin başkent'i oldu. Böylece ilk başkent'in yeri münakaşası da sona ermiş bulunuyor.

52 *The Alexiad...*, s. 162. «Batı Sultanı Kılıç Arslan» : Urfalı Mateos, s. 164, 187, 218.